

Discussie:

De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer

ELGER HEERE, PETER VAN DER KROGT, FERJAN ORMELING & MARTIJN STORMS

Commentaar op het artikel 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, geen militaire maar een territoriaal-politieke functie' van Laurens Vollenbronck in *het Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 27e jaargang (2009), nr. 2, p. 73-83.

In zijn artikel 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer; geen militaire maar een territoriaal-politieke functie' claimt Laurens Vollenbronck dat experts er ten onrechte vanuit gaan dat de stadsplattegronden die Van Deventer in de 16e eeuw in opdracht van Philips II vervaardigde een militaire functie hadden. Vollenbronck stelt dat het veel eerder om territoriaal-politieke kaarten gaat, waarmee het economisch belang van de weergegeven steden wordt benadrukt. Vanwege de artistieke merites verbindt hij aan deze gebundelde stedenatlas zelfs de kwalificatie van 'de eerste coffeetable-atlas'. Daarbij schrijft Vollenbronck het historisch-cartografische establishment ten onrechte een aantal opvattingen toe. We willen in deze reactie een aantal misvattingen van Vollenbronck rechtzetten.

Zo stelt hij: *Over het algemeen wordt aangenomen dat deze kaarten [van Van Deventer] militair zijn vanwege de goede topografische weergave van het stedelijk areaal.* Deze bewering klopt niet. In eerste instantie wordt die kwalificatie gegeven vanwege het benadrukken van de vestingwerken en andere gebouwen met een mogelijk militaire betekenis (kerken als observatiepunt, poorten, forten, molens en stadhuizen). Vervolgens stelt Vollenbronck dat de goede topografische weergave van de steden inherent is aan de *toen nog nieuwe landmeetkundige werkwijze* van Van Deventer. Hij bedoelt hier ongetwijfeld de driehoeksmeting mee die hij als volgt uitlegt: *door vanuit hoger gelegen stadsmuren en kerktorens het gebied in kaart te brengen, is het kaartdeel binnen de stadsmuren zeer nauwkeurig ingetekend en het gebied daarbuiten juist minder. Dat de stadsmuren zelf het meest nauwkeurig zijn afgebeeld vormt daarom geen aanleiding een militair doel te veronderstellen.* Deze uitleg doet vermoeden dat de auteur de karteer-

wijze van de stadsplattegronden heeft verwisseld met die van de gewestkaarten die Van Deventer maakte voor Karel V en die op de door Vollenbronck genoemde manier zijn gekarteerd. Binnen een stedelijk areaal is driehoeksmeting echter slecht toepasbaar. Van Deventer heeft zijn stadsplattegronden dan ook niet met driehoeksmeting opgemeten maar, zoals Koeman uitlegt in zijn inleiding tot de facsimile-uitgave van Van Deventers stadsplattegronden, door het afpassen van afstanden en het meten van hoeken. Deze meetkundige grondslag is op de plattegronden weergegeven door stippellijnen. Een ander argument van de auteur is dat de opdracht voor de kartering rond 1558 werd gegeven en Philips II op dat moment geen opstand of aanval op de Nederlanden te vrezen had. Volgens de auteur zijn kaarten met een militair doel dus uitsluitend gemaakt in een periode dat er oorlogsdreiging bestaat. Ook hierin kunnen we niet meegaan. Er zijn altijd kaarten voor en door militairen gemaakt, ook in vreedetijd. Wanneer een legerleiding pas aan zijn informatievoorziening gaat werken op het moment van dreiging, is dat te laat. In Nederland viel de Topografische Dienst bijvoorbeeld tot 2002 onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Defensie. En eigenlijk is er in Europa altijd wel sprake van oorlogsdreiging geweest. Lastiger wordt de discussie wanneer het gaat over zaken die er niet (meer) zijn. Vollenbronck stelt dat het merkwaardig is dat de kaartenboeken naar Spanje zijn gestuurd, terwijl de opperbevelhebber van de Nederlanden, de hertog van Alva, deze boeken in Brussel harder nodig zal hebben gehad. Maar het spreekt vanzelf dat de netplannen naar Madrid zijn gestuurd. Koning Philips II was per slot van rekening de op-

Provinciekaart van Van Deventer van Holland (detail).

drachtgever. Dat er in Brussel geen plattegronden zijn aangetroffen, wil echter nog niet zeggen dat ze er niet geweest zijn. Juist als kaarten intensief zijn gebruikt, is de kans dat we ze nu aantreffen relatief klein.

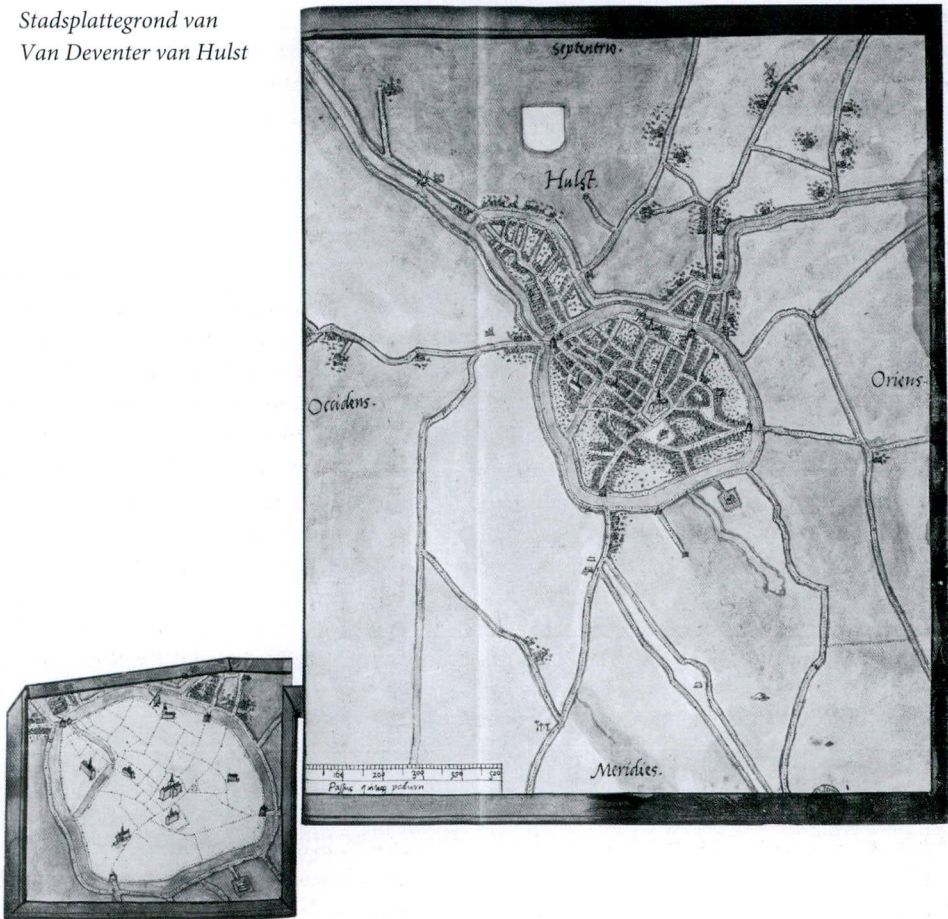
Wanneer Vollenbronck het heeft over het missende deel van de stedenatlassen, vermoedt hij dat dit deel Spanje nooit bereikt heeft. Het betreft hier echter het deel met de Brabantse steden, toen de belangrijkste in de Lage Landen. Het is ondenkbaar dat de koning geaccepteerd zou hebben dat juist dit deel onderweg verloren is gegaan. In zo'n geval zou er een nieuw exemplaar gemaakt zijn vóór de delen aan de koning werden aangeboden. Aannemelijker is dat dit belangrijkste deel door de koning naar een andere locatie is meegenomen. Nader onderzoek in de Spaanse bibliotheken kan mogelijk een oplossing geven. Maar dit betreft een minder belangrijk detail, we vermelden het hier alleen omdat Vollenbronck op bladzijde 76 schrijft *Dit doet vermoeden dat van de drie boeken slechts twee de reis naar Spanje overleefd hebben*, maar op bladzijde 77 schrijft hij al *Het feit dat een van Van Deventers boeken de reis van de Nederlanden naar Spanje niet heeft overleefd* om daarop een volgende hypothese te baseren (zie daarover ook hieronder). Dit is geen goede wetenschappelijke redenering.

Een volgend punt is Vollenbronck's indeling in typen kaarttaal. Deze wordt zonder een goede onderbouwing in het artikel geparachteerd, met een nieuw begrippenkader dat geheel voorbijgaat aan de historisch-cartografische praktijk (cartografen gebruiken bijvoorbeeld de 'taal'-analogie om aan te geven dat ze met symbolen werken met een bepaalde vorm en betekenis en niet om, zoals Vollenbronck doet, het aantal malen dat een symbool gebruikt wordt mee aan te geven). Het geven van een nieuwe betekenis aan begrippen is op zich een goed recht van de auteur, maar dan moet hij dat duidelijker inleiden en met voorbeelden komen. Hij claimt bijvoorbeeld: *Hoe belangrijker een stad gevonden wordt, hoe uitgebreider en specifiekere het land-*

schap te herkennen is, en dat zou het kenmerk zijn van een territoriaal-politieke functie van de kaarten. Zijn uitgangspunt is dat er verschillen zijn in de mate van detaillering en in de omvang van de afgebeelde omgeving van de steden. Dat lijkt inderdaad zo te zijn volgens zijn analyse, alhoewel de door hem gebruikte selectie van steden wel discutabel is. Die verschillen kunnen zijn ontstaan doordat de omgeving op zichzelf minder of meer details bevat en dat probeert de auteur te ondervangen door verschillende landschappen te onderscheiden, namelijk rivierklei-, zeelei- en zandlandschappen (op de steden in de duinen en in het laagveen gaat hij niet in). Hij veronderstelt nu dat als er op de kaarten binnen één type landschap verschillen zijn in de mate van detaillering rond de steden, de oorzaak ligt in verschillen in het economische belang van de steden: hoe belangrijker in economisch opzicht, hoe gedetailleerder de weergave van de omgeving. Daar is wat voor te zeggen, immers als iets belangrijker is geven cartografen het meer grafische nadruk, of tekenen ze het op grotere schaal. Omdat de schaal vastligt (alle kaarten hebben de schaal circa 1:8000) moeten we het zoeken in het eerste. Klopt dat nu, is bij Gent of Brussel – de plattegrond van Antwerpen is helaas niet bewaard – inderdaad de omgeving gedetailleerder weergegeven dan bij economisch minder florissante gebieden? Dat zou een bewijs zijn voor een territoriaal-politiek doel in plaats van een militair doel van deze kaarten. Maar er kan ook een andere reden zijn, waarom de omgeving gedetailleerder is weergegeven, namelijk omdat die rond een economisch belangrijke stad nu eenmaal gedifferentieerder is!

Bij onderzoek van een aantal van de kaarten blijkt Vollenbroncks stelling echter niet op te gaan: Weert, Hulst, Ootmarsum, Steenwijk en Groenlo hebben bijvoorbeeld alle een drukke omgeving; bij de economisch veel belangrijker plaatsen Leiden, Rotterdam en Kampen valt de hoeveelheid detail in de omgeving van de stad zwaar tegen. Het kan zijn dat het hier om sub-

Stadsplattegrond van
Van Deventer van Hulst

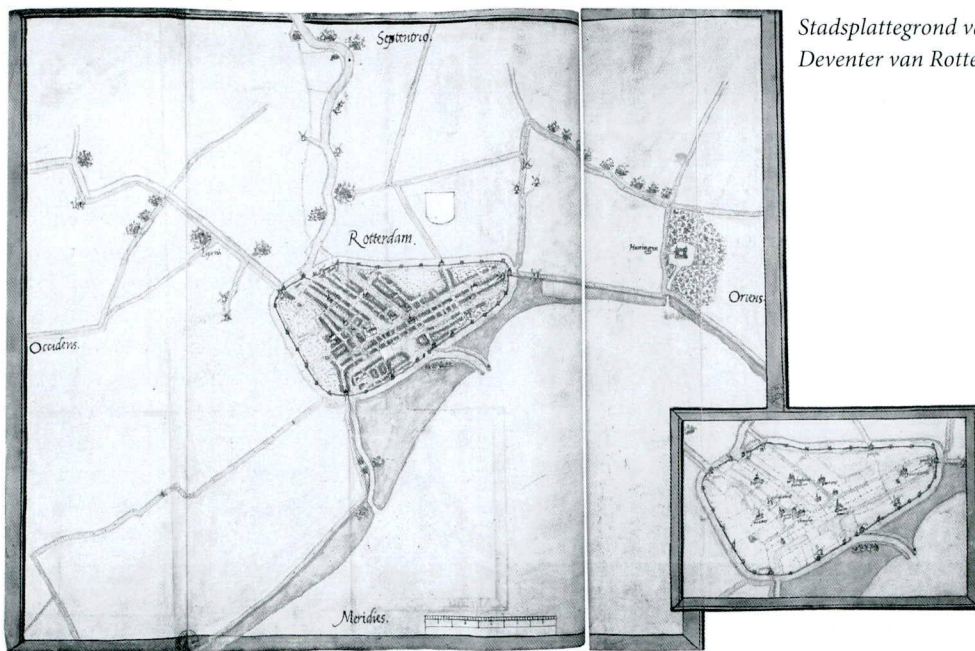
jectieve verschillen gaat en dat wij situaties anders beoordelen dan Vollenbronck; dat is objectief vast te stellen door de aantallen objecten (huizen) buiten de stadsmuren te tellen en door de totale lengte van de lineaire objecten (waterlopen, wegen, dijken) buiten de stadsmuren te bepalen en dan eveneens vergelijkingen met andere kaarten uit te voeren (bijvoorbeeld waterschapskaarten, militaire kaarten uit de 18e eeuw, Bonneblaadjes), zodat duidelijk wordt of het verschil in differentiatie van verschillende steden de werkelijke situatie weergeeft of een bewuste keuze van Van Deventer.

De vraag is ook waarop Vollenbronck het economisch en strategisch belang van de diverse

steden baseert. Hij schrijft *Axel, Buren en Lochem liggen niet op militair-strategische plaatsen, en zijn ook economisch niet van groot belang*. Voor Buren is dat terecht, maar voor Axel en Lochem is dat in lijnrechte tegenspraak met hetgeen vermeld is in de artikelen over deze steden in de facsimilereeks. Over Axel lezen we bijvoorbeeld: *nieuwe rampen voltrokken zich in 1574 en 1586: de verwoesting door de geuzen en de inname door prins Maurits met de daarop volgende militaire inundaties van de polders rond Axel en de versterking van de stad met bastions en grachten* – kennelijk vonden de geuzen en prins Maurits Axel wel degelijk van strategisch belang.

Over Lochem: *Een belangrijke reden voor het ontstaan van de nederzetting Lochem was de gunstige ligging op de kruising van de rivier de Berkel en een aantal handelsroutes. Op de kaart van Van Deventer is die situatie zeer goed zichtbaar – dus een economisch belangrijke plaats.* De serie stadspatTEGRONDEN van Jacob van Deventer is vanuit cartografisch en historisch oogpunt uniek te noemen. Voor het eerst is een serie van ruim 250 platTEGRONDEN gemaakt, waarbij de kaarten uniform zijn in kleurgebruik, oriëntatie (bij alle kaarten is het noorden boven) en schaal. Dit duidt zonder enige twijfel op een functioneel gebruik van de kaarten. Deze uniformiteit wordt studenten cartografie heden nog steeds geleerd, wanneer het om kaartseries of atlanten gaat. Jacob van Deventer was hiermee zijn tijd ver vooruit. Decoratief kun je de kaarten nauwelijks noemen: een bruine omkadering en een wapenschild (vaak niet eens ingevuld) zijn de enige versierselen die aangetroffen worden. Om de banden op basis hiervan koffie-

tafelboeken avant-garde (bedoeld wordt waarschijnlijk: *avant la lettre?*) te noemen gaat te ver. De auteur gaat er overigens ook ten onrechte vanuit dat deze netplannen in het veld gebruikt zijn. Hij stelt, terecht, dat dat onpraktisch is. Maar zijn de banden wel bedoeld om in het veld gebruikt te worden? Of werden daar de minuten voor gebruikt, of zijn er 'gebruikskopieën' gemaakt die we niet kennen? Vollenbronck gaat er zonder enig bewijs vanuit dat datgene wat we nu van de stadspatTEGRONDEN van Van Deventer kennen (de serie minuten en de drie banden netplattTEGRONDEN) het enige is dat er *gemaakt* is. Het is echter de aanvallende toon van het artikel die het meest stoort. Mensen als Wieder, Van 't Hoff en Koeman behoren tot de grondleggers van de historische cartografie als wetenschappelijke discipline in Nederland. Natuurlijk kunnen ook zij er naast zitten, maar je veegt ze niet met één pennenstreek van tafel. Wanneer Vollenbronck schrijft dat zij de kaarten een militair doel toedichten *zonder oog te hebben voor door*

Stadsplattegrond van Van Deventer van Rotterdam.

henzelf aangedragen argumenten die dit doel *nota bene tegenspreken*, dan is hij aan hen verplicht dit nader toe te lichten. Welke argumenten? En, is de definitie die zij gebruikten voor een militaire kaart wel dezelfde die Vollenbronck hanteert? Het is goed erop te wijzen dat de opvattingen van leidende historisch cartografen bovendien genuanceerder zijn dan Vollenbronck stelt. In het standaardwerk *The History of Cartography* (deel 3, 2007) spreken Koeman en Van Egmond over *semimilitary maps*, wanneer ze het hebben over de plattegronden van Van Deventer, doelend op het topografische karakter van de kaarten. Dit brengt ons op het laatste punt van onze reactie. Het is opvallend dat Vollenbronck's literatuuronderzoek wat beperkt is. *The History of Cartography* is zojuist genoemd; de auteur behandelt ook Sgrooten, waarover Peter Meurer in 2007 een uitgebreide studie publiceerde. Hieruit had hij kunnen weten dat het bij Sgrootens atlassen niet om 'militaire plattegronden' gaat maar om provinciekaarten en dat deze dus nooit als vervanging voor de ontbrekende band met plattegronden hadden kunnen die-

nen. Van de facsimilereeks van de Nederlandse plattegronden is kennelijk alleen Koeman's inleiding gebruikt: de teksten bij de facsimile's van de verschillende steden, meest geschreven door ter plaatse bekende (amateur-)historici, hadden echter bij de analyse van het kaartbeeld een grote hulp kunnen zijn. Bij Sluis blijkt bijvoorbeeld een weg door Van Deventer vergeten te zijn terwijl in de uitgebreide bespreking van het Zwin over ontbrekende dijken niets gezegd wordt. Hierboven is deze bron ook al gebruikt in het kader van het economische of strategisch belang van de stad.

In deze reactie hebben we met opzet geen argumenten willen aandragen waarom de stadplattegronden van Jacob van Deventer specifiek wel een militair doel zouden hebben. Al vanaf 1915 wordt het militaire karakter daarvan benadrukt en daar mag best over gediscussieerd worden. Het is dan ook een goede zaak dat er iemand van buiten de historisch-cartografische discipline eens zijn licht laat schijnen op de kaarten van Jacob van Deventer, of welke kaarten dan ook. Het resultaat kan verfrissend zijn en houdt de historisch cartografen scherp.